

Jordi Roca i Girona

MOLTA FEINA I POC TREBALL IDEOLOGIA, PRÀCTICA I CARACTERÍSTIQUES DEL TREBALL DE LES DONES

Context general: antecedents i bases ideològiques i materials del treball femení a la societat industrial capitalista

La *divisió per sexe*, juntament amb l'edat, sembla clarament establert que constitueix una de les primeres i més universals formes de diferenciació social, que no és el mateix, ni ho implica necessàriament, que de desigualtat. En la mesura, així mateix, que el treball esdevé un dels eixos principals de l'existència humana, resulta del tot coherent que l'esmentada diferència sexual tingui una expressió privilegiada en l'àmbit laboral. D'aquesta manera, és coneguda la divisió sexual del treball característica de les anomenades *societats caçadores-recol·lectores*, segons la qual els homes s'ocuparien de les activitats de la caça i les dones d'aquelles corresponents a la recol·lecció dels fruits silvestres. Amb el pas al *modus de producció agrícola-ramader* la divisió sexual del treball manté, inicialment, una fisonomia similar, per bé que de forma progressiva –i a mesura que, d'acord amb algunes teories força discutibles, el treball agrícola es fa cada cop més feixuc i més necessari per a la supervivència de societats amb un fort creixement demogràfic– els homes aniran assumint cada cop més la responsabilitat principal en les tasques agrícoles [vegeu Kay Martin i Voorhies, 1978]. Tanmateix, en un i altre cas, sembla clara i incontestable la participació de dones i d'homes en la producció d'aliments.

L'adveniment del *modus de producció industrial capitalista* constituirà, sens dubte, una autèntica revolució no només en la manera de produir sinó també en la forma de percebre, conceptualitzar i definir el treball, amb conseqüències de gran importància i transcendència pel que fa a la participació d'homes i dones en la producció. L'estricta i nítida separació de l'esfera productiva –centrada en la fàbrica– i de l'esfera reproductiva

–centrada en la llar, dominada per la família nuclear– permetrà, per primer cop i després que se n'haguessin establert ja molt temps abans les bases ideològiques en el mite fundacional del Gènesi, entre altres, adscriure a cadascuna d'aquestes esferes responsables sexuals diferenciats. D'aquesta manera, mentre l'home esdevindrà el protagonista de l'àmbit de la producció, de la dimensió pública i extradomèstica, el model ideal de dona la ubicarà com a *reina o àngel de la llar*, mestressa de casa, responsable, en fi, de l'esfera privada, domèstica, de l'àmbit de la reproducció, tant en la seva dimensió biològica com social –procreació, socialització i cura dels infants, cura de la força de treball i de les persones dependents, etc.¹ I vet aquí que la segregació del treball productiu del reproductiu i la nova naturalesa del primer, que en el si de la societat industrial recolzarà sobre la relació diferenciada amb els mitjans de producció, dels que una minoria –els capitalistes– en seran propietaris i una gran majoria –el proletariat– no, havent de bescanviar la seva força de treball per la percepció d'un salari, farà possible així mateix la subtil però important consideració del treball domèstic com un *no-treball*, puix que no posseeix valor de canvi a la societat capitalista, ja que no es considera una mercaderia. El seu és un valor d'ús. Es tracta, doncs, d'un conjunt de tasques sense horari ni remuneració i que, en conseqüència, se situen en una dimensió no econòmica ni instrumental, sense relació amb la producció social, essent així que es justifiquen mitjançant arguments afectius i sentimentals i que hom, vaja, les fa per amor, en el marc d'allò que Ehrenreich i English [1990] anomenen la *solució romàntica*.

Tanmateix, val a dir que el que he presentat constituï, en el seu moment, un model ideal, referencial o dominant que per bé que com a tal es constituï en l'aspiració genera-

litzada del conjunt de la població, a la pràctica només va poder ser realitzat, i encara de forma matisada, per la minoria constituïda per les dones de la classe dominant burgesa, que d'altra banda sovint tingueren una certa presència pública de caire filantròpic i delegaren al servei les responsabilitats domèstiques. Més endavant, ja en ple segle XX, quan el model s'estendrà a capes més àmplies de la població, cal advertir també que la categoria de mestressa de casa no va suposar necessàriament l'aïllament social de les seves protagonistes. Les dones, en efecte, a més d'estar-se a casa també sortien, potser tal vegada en primera instància com a conseqüència de les seves responsabilitats domèstiques, i la botiga, el safareig públic, el carrer o l'església, entre altres, constituïren espais relacionals específicament o substancialment femenins en els quals, a més d'exercir-se una de les més efectives formes de control social, es permetia la realització de contactes diaris constants i la formació de grups informals femenins en què s'establien i enfortien llaços d'amistat i solidaritat i es tenia accés a informacions diverses [vegeu Dubisch, 1991; Uhl, 1991; Caplan i Bujra, 1978]. D'altra banda, també, val a dir que des de l'inici de la industrialització la majoria de dones, pertanyents al proletariat, participaren del treball productiu remunerat. Aquest fet, per cert, portà a Marx i a Engels a assenyalar que la proletarització massiva de les dones per part del capital assentaria les bases materials per a la igualtat amb els homes. Un plantejament que tot i ser correcte en línies generals esdevé incomplet, ja que no preveia que les *dones es proletaritzaren com a tals*, essent així que a l'esfera laboral capitalista han constituït sovint una mà d'obra subqualificada, han estat més sotmeses a la desocupació –com ho expressa la fórmula del “last in, first out”: les últimes d'entrar i les primeres de sortir del mercat laboral–, han tingut salaris discriminats i han estat recloses en els anomenats «treballs femenins», tot constituint allò que alguns han anomenat mà d'obra de reserva; mentre que la incorporació femenina a l'esfera laboral no ha comportat generalment la desaparició de la responsabilitat domèstica, amb la corresponent aparició de la coneguda *dobla jornada laboral* [vegeu, per exemple, Artous, 1982].

Context particular: el treball femení a l'Espanya del segle XX

El model burgès de mestressa de casa, contrapunt ideal del de dona treballadora, sembla anar imposant-se de forma progressiva des del segle XIX, per bé que a partir de les primeres dècades del segle XX a Espanya pot començar a parlar-se d'un augment mode-

rat de la incorporació de la dona al mercat de treball. A Catalunya, en aquesta època, proliferaren per exemple la creació de patronats i associacions i sindicats professionals, d'inspiració catòlica en la seva majoria, que pretenien acollir les obreres fabrils, el servei domèstic, les treballadores a domicili i la dependència mercantil [Luna i Macià, 1988: 230-231]. Els registres més elevats d'aquesta incorporació femenina al mercat de treball s'assoliran amb la II República i la Guerra Civil.

Amb l'establiment del règim dictatorial del general Franco, després de la sublevació militar del 1936, tant les condicions materials d'existència –economia autàrquica, manca de llocs de treball, nul dinamisme econòmic– com els nous referents ideològics –procés de reacció que tenia el suport de l'aliança entre el nou règim i l'església catòlica en el marc de l'anomenat nacionalcatolicisme– convergiran, si més no durant els primers vint anys de la dictadura, a fomentar més que l'ideal de dona no treballadora –que en molts casos esdevenia flagrantment inviable– l'ideal de mestressa de casa. És així, doncs, que hi ha per exemple una certa tolerància i permissivitat en relació amb el treball de les joves solteres. La incompatibilitat proclamada es dirigirà al binomi dona casada - dona laboralment activa. Allò que preocupa, finalment, és la possibilitat d'una independència femenina en una situació, el matrimoni, en la qual ha de prevaler i garantir-se que la dona sigui dependent del marit. No se cerca en l'esposa només una serventa sinó, a més, una esclava.

Per tot plegat, i de forma coherent, els esforços –ideològics, socialitzadors, legals, etc.– es dirigiran a cercar solucions que assegurin aquests pressupòsits. L'establiment, per exemple, de l'anomenat «Premio o Dote de Nupcialidad» –gratificació econòmica a la dona que en casar-se cessés en la seva acti-

vitat laboral-, la creació d'un salari o subsidi familiar, la dotació de premis i avantatges econòmics a les famílies nombroses o el recurs al treball a domicili en seran algunes de les principals mostres [vegeu Roca, 1996]. En aquest sentit resulta evident que les característiques de l'estructura ocupacional i productiva de cada indret territorial en concret resultaran decisives per a l'existència d'una major o menor presència de treball a domicili -la indústria tèxtil, per exemple, en el cas català, ho afavorirà clarament-, mentre que tampoc pot oblidar-se la importància del treball femení, que no és conceptualitzat com a tal, en botigues i negocis de caire familiar i al camp. Es tracta, com pot observar-se, de treballs que es dilueixen convenientment sota el mantell de la denominació vaga i genèrica de les tasques domèstiques, puix que bé es realitzen en l'entorn domèstic, bé és el marit qui figura com a titular del negoci -amb la corresponent incidència que això va tenir en les estadístiques oficials tocants a la població activa i ocupada del període-, bé, en fi, no es percep un salari per la seva realització.

Aquesta situació -que, en relació amb el paper de la dona en general i a la seva presència en l'àmbit laboral en particular, lliga i combina perfectament les condicions materials d'existència d'aquest període de postguerra amb els pressupòsits ideològics del nou règim- es veurà modificada en bona mesura amb els canvis que es produiran en ambdues esferes en el trànsit cap a la dècada dels anys seixanta. D'una banda, el Decret llei de pla d'estabilització econòmica, impulsat el 1959 per la nova tecnocràcia ministerial de l'Opus Dei, permetrà superar el proteccionisme i integrar l'Estat espanyol en l'economia de mercat, mentre les fronteres es faran més permeables amb la sortida d'emigrants espa-

nyols cap a diversos països europeus i l'inici de l'entrada massiva de turistes, i, de l'altra, les relacions Església-Estat encetaran una nova dinàmica a partir de la realització del Concili Vaticà II.

L'entrada de la societat espanyola en l'anomenada *societat de consum* facilitarà, en certa mesura, l'aparició d'un cercle interessant segons el qual el desig de la possessió de determinats béns -electrodomèstics fonamentalment- incitarà al treball extradomèstic femení -essent així que el percentatge de dones de la població activa experimentarà, als seixanta, una pujada de sis punts, més del doble que durant la dècada dels anys cinquanta-, mentre que, de la mateixa manera, aquests nous recursos es presenten com a necessaris per reduir el temps de les tasques domèstiques i permetre a les mestresses de casa jugar adequadament la seva doble jornada, tot i que també s'ha assenyalat -no necessàriament de manera contradictòria amb el que acabem de dir- que l'extensió dels electrodomèstics pot contribuir a augmentar, també, les necessitats de treball domèstic.

La constatació de la doble jornada, ara presumiblement per a un major nombre de dones, malgrat que potser seria millor dir per a una nova classe de dones -les pertanyents a les classes mitjanes i acomodades-, invisibilitzada sovint quan es tracta de les dones de la classe treballadora, mirava de resoldre's, tanmateix, sota l'eufemisme de la compatibilitat de tasques. L'aparició de noves ocupacions i professions «femenines», lligades al desenvolupament del sector terciari, i el corresponent accés al mercat laboral de dones amb una major preparació professional i de classes més acomodades, provocaran una redefinició en el concepte de treball, en

el sentit que mentre que amb anterioritat a la dècada dels anys seixanta el treball femení s'hauria justificat bàsicament per raó de les *necessitats familiars* de supervivència i era concebut, en tot cas, com una ajuda, ara, en aquest nou context, el treball de la dona passarà a constituir un mitjà d'accés a nous nivells de consum i obtindrà la consideració de *salari complementari*.

En el marc d'aquest nou context, les dones tendiran a concentrar-se en activitats laborals que siguin compatibles amb la reproducció i, més concretament, amb la cura dels fills, que estiguin relacionades amb la seva classe, subordinades al treball de l'home i sotmeses a relacions jeràrquiques, considerades una extensió de l'activitat domèstica-reproductiva i amb una remuneració relativament baixa. És a dir: l'ensenyament, el servei domèstic, els treballs administratius, la cura de persones, etc.

Tot plegat es recollirà perfectament a la coneguda *Ley de derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*, de 22 de juliol de 1961, promoguda per la Sección Femenina i aplicada a l'esfera del treball mitjançant un decret de l'1 de febrer de 1962, que suposa un delicat joc d'equilibri entre la continuïtat i el canvi, entre la marxa cap a la igualtat laboral de dones i homes i el manteniment de la segregació i la discriminació femenines.

Del valor del treball de les dones: de la justificació a la normalització

Fins a l'arribada del model de relacions de producció industrial-capitalistes sembla clar que, per bé que homes i dones poguessin dur a terme feines diferents, la idea d'un no-treball associat a les tasques domèstiques i vinculat a les dones era inexistent. Amb l'adveniment de la revolució industrial es fa possible la instauració del model de dona no treballadora, dedicada exclusivament a la llar. Es tracta d'un model, però d'un model dominant en el plànol ideològic, raó per la qual incidirà, tot i que de manera necessàriament diversa, en el conjunt de les dones i homes de condició també diversa. A partir d'aquest moment, la referència a què el treball remunerat extradomèstic és una prerrogativa masculina i que les tasques domèstiques són responsabilitat preeminent de la dona condicionarà tot l'abordatge de l'esfera laboral, tant des del punt de vista ideològic com estrictament material. Partint d'això, el treball remunerat de la dona –fonamentalment de la dona casada i amb fills, com s'ha vist– només podrà ser tractat i valorat com una *opció* –no pas, per tant, com una obligació– i/o com un *ajut*. Ambdós qualificatius expressen, en efecte, la valoració social dominant fins fa poc, i

encara vigent en certa manera a l'actualitat, respecte al treball femení. Una valoració que se sustenta en la consideració de la llar com a indret «natural» i privilegiat de realització femenina i a què ha d'estar referit i subordinat la resta. D'aquí que el treball remunerat femení es justifiqui bé quan la subsistència de la família es vegi amenaçada bé quan la resolució de les tasques domèstiques ho permetin. El que es dona, doncs, és el predomini d'una *ètica familiar del treball* en comptes d'una *ètica individual del treball*. La dona ha de treballar quan, i només quan, la família ho necessiti i/o ho permeti. Per això ha estat tan freqüent fins no fa gaire l'existència d'un itinerari laboral femení caracteritzat pel treball remunerat fins a la primera maternitat –període de la joventut i de la fase del matrimoni sense fills–, retirada del mercat laboral amb el primer fill i dedicació exclusiva a la criança –que d'acord amb el patró demogràfic majoritari, de dos fills per dona i separats l'un de l'altre per uns tres o quatre anys bé podia allargar-se fins a vuit o deu anys, moment en el que el segon fill ja podia ser escolaritzat– i tornada a l'activitat laboral –amb l'handicap que suposa la desconexió de l'etapa esmentada de criança dels fills en

treballs, per exemple, sotmesos a canvis i transformacions tecnològiques— un cop els fills gaudeixen d'una certa autonomia i no «necessiten» ja l'atenció exclusiva de la mare [vegeu Comas et al., 1990].

Situada en aquesta dimensió la valoració del treball femení des d'un punt de vista ideològic, les repercussions en allò material tampoc no poden sorprendre. Així, el salari resultant d'aquesta activitat laboral podrà ser considerat necessari però difícilment serà considerat mai imprescindible. D'aquí que sovint se'l reservi explícitament per a cobrir necessitats secundàries o per augmentar els nivells de consum. D'aquí, també, que la lògica empresarial-capitalista se n'aprofiti subtilment tot situant els salaris femenins per sota dels masculins i precaritzant en general de forma més acusada els llocs de treball femenins que no pas els masculins.

És cert que ara mateix, ja en ple segle XXI, el conjunt de consideracions precedents constitueixen ja en molts casos referents només aplicables a certs sectors minoritaris —concretament a les persones d'ambdós sexes de les generacions de més edat— i que per a la majoria de la població tant masculina com femenina el treball remunerat constitueix tant un dret com un deure individual indiscutible i inqüestionable. Però també és cert que mentre que l'accés de les dones a l'esfera del treball remunerat extradomèstic s'ha normalitzat en gran mesura —tot i els elements de segregació laboral encara existents—, tot superant-se la seva consideració d'ajuda i opcionalitat, la participació dels homes en les tasques associades a l'esfera domèstica —que suposaria un element indispensable d'equilibri del moviment assenyalat— molt sovint encara sembla trobar-se en l'estadi de l'ajuda i l'opcionalitat —és a dir, en la fase de *si* anar a comprar, però *no* en la de fer la llista de la compra; en la fase d'acompanyar, si es pot, en la visita al pediatra però no d'assegurar que no hi haurà un imprevist laboral que passarà al davant.

Per tot plegat crec que es pot afirmar, d'acord amb el plantejament que he exposat al llarg d'aquestes línies, que en el marc de les relacions de producció actuals el darrer (?) esgrao per assolir la normalització de l'esfera laboral femenina passa tant per l'eliminació dels elements encara existents de *segregació horitzontal* —concentració de les dones en un ventall específic i limitat d'ocupacions caracteritzades pel menor salari, prestigi i responsabilitat en relació amb la resta d'ocupacions no considerades femenines— i de *segregació vertical* —concentració de la mà d'obra femenina en els escalafons jeràrquics més baixos, amb escassa presència, doncs, en els llocs de direcció i decisió— com, també, per la instauració d'un major nivell

de responsabilitat compartida en la resolució de les tasques associades a l'àmbit de la reproducció.

Bibliografia

- ARTOUS, A.: *Los orígenes de la opresión de la mujer*. Barcelona: Fontamara, 1982.
- COMAROFF, J. L.: «Feminist, Kinship Theory, and Structural 'Domains'», a J. F. COLLIER i S. J. YANAGISAKO (ed.) *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford: Stanford University Press, 1987, pàg. 53-85.
- COMAS, D. *et alii: Vides de dona*. Barcelona: Alta Fulla, 1990.
- EHRENREICH, B. i ENGLISH, D.: *Por su propio bien*. Madrid: Taurus, 1990.
- HARRIS, O. i YOUNG, K.: «Engendered Structures: Some Problems in the Analysis of Reproduction», a J. S. KHAN i J. R. LLOBERA (ed.) *The Anthropology of Pre-Capitalist Societies*, Londres: Macmillan, 1981, pàg. 109-147.
- KAY MARTIN, M. i VOORHIES, B.: *La mujer: un enfoque antropológico*, Barcelona: Anagrama, 1978.
- LUNA, J. i MACIÀ, E.: «L'associacionisme femení: catolicisme social, catalanisme i lleure», a NASH, M. (ed.) *Més enllà del silenci*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988, pàg. 227-242.
- ROCA i GIRONA, J.: *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la postguerra española*, Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 1996.
- ROSALDO, M. Z.: «Mujer, cultura y sociedad: una visión teórica», a O. HARRIS i K. YOUNG (ed.) *Antropología y feminismo*, Barcelona: Anagrama, 1979, pàg. 153-180.
- YANAGISAKO, S. J. i COLLIER, J. F.: «Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship», a J. F. COLLIER i S. J. YANAGISAKO (ed.) *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford: Stanford University Press, 1987, pàg. 14-50.

Notes

1. Per a la distinció entre *domèstic* i *públic* vegeu Rosaldo (1979) i la crítica de Comaroff (1987). Per al concepte de *reproducció* vegeu Harris i Young (1981) i la crítica de Yanagisako i Collier (1987).